

IDEA STAROSTLIVOSTI O SEBA A INÝCH ALEBO UMENIE ŽIVOTA PODĽA JOHNA STUARTA MILLA

VASIL GLUCHMAN, Inštitút etiky a bioetiky, Filozofická fakulta PU, Prešov, SR

GLUCHMAN, V.: The Care of the Self and Others or The Art of Life according to J. S. Mill
FILOZOFIA 71, 2016, No. 9, pp. 791-802

The author examines the concept of the art of life on the background of taking care of the self and others. His conclusion is that for Mill there are two patterns of right life. In the 3rd edition of his *System of Logic* (1851) he gives a brief outline of the art of life, i.e. the symbiosis of the good, truth and beauty, which should help an individual to achieve happiness in her/his life. This idea of the art of life he later developed in his works *On Liberty* (1859) and *Utilitarianism* (1861). Especially in the first one he was concerned with fundamental attributes of taking care of the self and others in the context of practicing liberty. Liberty is the presupposition of the individual's well-being and as such it contributes to utility which is the fundamental principle of ethics. Self-cultivation and perfection of individual's morality make for Mill the fundament of the individual's as well as humankind's self-fulfillment. Taking care of the self includes the duty to care for the others, i.e. the obligation to contribute to their well-being.

Keywords: John Stuart Mill – Care of the self – Art of life – The good – Truth – Beauty – Happiness – Well-being

Úvod. Michel Foucault sa popri etike cnosti asi najvýraznejšie pričínal v 20. storočí o návrat k premýšľaniu o tradícii antickej etiky, prinavrátil do etiky tému starostlivosti o seba a iných ako jeden zo základných etických problémov antickej etiky. Foucault v nadväznosti na antiku tvrdí, že starostlivosť o seba samého je etická sama osebe, vzťah k samému sebe je ontologicky prvoradý a predchádza starostlivosť o iných. Podľa neho by prosperovala každá obec, v ktorej by sa všetci náležite starali sami o seba. Zároveň však pripomína, že étos predpokladá aj vzťah k iným, lebo starostlivosť o seba samého vytvára možnosť zaujímať primerané miesto v polis, a teda aj povinnosť starostlivosti o iných, čoho príkladom bol Sokrates usilujúci o výchovu mládeže (Foucault 2000, 138-139).

Iným príkladom etiky starostlivosti o seba a iných bol v 19. storočí John Stuart Mill formulujúci liberálnu teóriu chápania jednotlivca. Významné miesto v jeho liberálnej koncepcii človeka má vnímanie umenia života, ktoré vyjadril najprv v pomerne stručnej podobe (na štyroch stranách) v 3. vydaní knihy *Systém logiky* (1851). Oveľa hlbšie však rozpracoval pôvodnú myšlienku až v ďalších prácach, predovšetkým v knihách *O slobode* (1859) a *Utilitarizmus* (1861). Cieľom predloženého príspevku je skúmať Millov koncept umenia života v kontexte etiky starostlivosti o seba a iných, resp. technik starostlivosti o seba a iných, ako ich formuloval Foucault v nadväznosti na antickú etiku.

Millova prvotná koncepcia umenia života. V prvotnom náčrte sa umenie života u Milla primárne viaže na morálku, následne na múdrosť v podobe rozumnosti alebo rozvážnosti (prudence) a nakoniec na estetiku ako princípy praktického rozumu. Uvedené princípy majú určovať dobré a zlé, absolútne alebo porovnateľné ciele alebo objekty túžby. Hlavným princípom umenia života (*art of life*) je šťastie ľudstva, alebo skôr všetkých rozumných bytostí. Mill zároveň upozorňuje, že podpora šťastia nemá byť sama osebe cieľom všetkého konania alebo všetkých pravidiel konania. Cieľom správneho konania má byť prínos k celkovému nárastu šťastia vo svete, kultivácia pocitov ľudí prispievajúca k dosiahnutiu tohto cieľa vrátane kultivácie vôle a správania jednotlivých ľudských bytostí smerujúca k ich vlastnému šťastiu alebo k šťastiu iných (Mill 1974, 949-952). Aj Rex Martin poukazuje na dôležitú úlohu šťastia v Millovom umení života, pretože šťastie je zdôvodnením a kontrolórom všetkých cieľov, resp. účelov, pričom ide o šťastie celého ľudstva, všetkých ľudských osôb (Martin 2011, 33). Umenie života v uvedenom náčrte je preskriptívnu koncepciou, ktorá podporou šťastia napĺňa dva hlavné ciele: na jednej strane zdôvodňuje jednotlivé oblasti ako hodné nášho úsilia a na druhej strane formuluje priority medzi nimi (Eggleston, Miller, Weinstein 2011, 4-5).

Ak prijmeme tento uhol pohľadu, znamená to, že ide o dialektiku vzťahu medzi morálkou, múdrosťou a estetikou pri uskutočňovaní umenia života, pretože šťastie možno dosiahnuť iba pri plnohodnotnom naplnení všetkých troch spomínaných oblastí, teda morálky, múdrosti a estetiky. V Millovej koncepcii ide o modernú analógiu antického ideálu dobra (morálka), pravdy (múdrosť) a krásy (estetika), v ktorej Mill poopravil spomínané poradie, význam a dôležitosť jednotlivých prvkov v rámci jeho koncepcie umenia života a na prvé miesto postavil morálku, teda dobro. Pravdepodobne to súviselo s jeho väčšou pozornosťou venovanou otázkam etiky a morálky. Určite je to významné poznanie týkajúce sa prepojenia medzi anglickou filozofiou 19. storočia a antickou, zvlášť prepojenia medzi Millom a antickou triádou pravda – dobro – krása. Aj dôraz na vzájomné dialektické prepojenie, resp. ich vzájomnú komplementaritu je dôkazom jeho nadväzovania na tradíciu antickej filozofie a etiky.

Ak zosumarizujem doterajšie poznatky vyplývajúce z analýzy prvotného náčrtu Millovej koncepcie umenia života uvedenej v *Système logiky*, tak môžem konštatovať, že v jeho chápaní je šťastie východiskom, platformou, ale aj svorníkom uskutočňovania a dosiahnutia umenia života. Ako dobro, tak aj pravda a krása, teda morálka, múdrosť a estetika, majú vychádzať zo snahy o dosahovanie šťastia v ľudskom živote a majú smerovať k jeho uskutočňovaniu. Dobro, pravda a krása nie sú u Milla samoučelné, ale sú prostriedkom na dosiahnutie šťastia. Mill v nadväznosti na antickú etiku akceptoval tri základné oblasti, ktoré majú rozhodujúcu úlohu pri dosahovaní šťastia v ľudskom živote, a pomenoval ich spoločným názvom: umenie života.

Prostredníctvom morálky sa má podľa Milla človek usilovať o dosahovanie dobra vo svojom živote, čo mu prináša radosť a šťastie. Podobne v rámci pravdy sa snaží dosiahnuť múdrosť, ktorá má byť prostredníctvom rozumnosti a rozvážnosti zdrojom jeho šťastia. Rovnako v rámci estetiky sa má usilovať dosiahnuť krásu, ktorá mu spôsobuje šťastie. Zatiaľ čo morálka sa v Millovej koncepcii týka konania, múdrosť sa týka poznania a intelektu,

estetika sa dotýka vkusu a emócií. Každá oblasť má samostatnú cnosť, resp. hodnotu, ktorá najlepšie vyjadruje podstatu celého ľudského snaženia smerujúceho k realizácii modernej analógie antického ideálu komplementarity troch základných oblastí tvoriacich umenie života, prinášajúceho človeku šťastie za predpokladu uskutočňovania jeho hodnôt. Mill aplikoval antickú myšlienku dobrého života založeného na starostlivosti o seba na 19. storočie ako modernú, resp. aktualizovanú podobu toho, čím žila alebo o čo sa usilovala antika. Možno súhlasiť s tvrdením Nadi Urbinati, že Mill použil antickú morálnu filozofiu na skúmanie moderny z hľadiska dobrého života (Urbinati 2011, 237). Antis Loizides dokonca konštatuje priamu súvislosť medzi Platónovým spisom *Gorgias* a Millovou koncepciou umenia života. Tvrdí, že základné prvky Milloвого umenia života korešpondujú s *politikē technē* v Platónovom diele *Gorgias* (čo je spravodlivé, a čo nespravodlivé, prospešné a škodlivé, šľachetné a hanebné) (Loizides 2014, 309, 315).

Okrem uvedených interpretácií prvotného náčrtu umenia života formulovaných v *Système logiky*, ktoré sa primárne sústredili na analýzu a hodnotenie Millových myšlienok bez ohľadu na ich ďalší vývoj a rozpracovanie v iných jeho prácach, niektorí autori už ku skúmaniu prvého náčrtu pristúpili so snahou vnímať ho v širšom kontexte Milloвого života a diela. Prvým príkladom je David Weinstein interpretujúci Millov pojem *prudence* v kontexte s ďalším pojmom *expedient* ako prospešný, resp. užitočný (Weinstein 2011, 54), čím vytvára predpoklady zasadenia Millových myšlienok do širšieho rámca. Uvedená interpretácia dáva nový podnet v predloženom chápaní prvotného náčrtu Milloвого umenia života. Zatiaľ čo v predchádzajúcich úvahách som konštatoval, že Mill „oprášil“ v modernej podobe antickú triádu dobra, pravdy a krásy, ak prijmem Weinsteinovu interpretáciu *prudence*, nie ako múdrosti, ale ako prospešnosti, resp. užitočnosti, tak by to znamenalo posun od klasického antického chápania k modernému chápaniu konzistentnému s utilitaristickým prístupom a dôrazom na prospešnosť alebo užitočnosť.

Pôvodne vznikol dojem, že Mill sa viac-menej identifikoval s antickou myšlienkou triády a svoj uhol pohľadu formuloval prostredníctvom významu, úlohy a centrálného postavenia hodnoty šťastia. Avšak aj posun smerom k prospešnosti, resp. užitočnosti je v súlade s jeho utilitaristickou etikou a s potrebami anglického 19. storočia vrátane myšlienkových prúdov, ktoré dominovali vo vtedajších intelektuálnych diskusiách v Anglicku. V danom intelektuálnom diskurze možno hľadať aj zdôvodnenie, prípadne prepojenie medzi múdrosťou, rozumnosťou, rozvážnosťou a prospešnosťou, resp. užitočnosťou. Piers Norris Turner tvrdí, že umenie života má za cieľ podporu všeobecného úžitku (Turner 2015, 167). Podobne aj Loizides zastáva názor, že princíp úžitku má v Millovej koncepcii umenia života hlavné postavenie (Loizides 2014, 309). Možno súhlasiť s týmto názorom za predpokladu, že chápeme Millovu koncepciu umenia života ako celok, vrátane jeho prác *O slobode* a *Utilitarizmus*, nie iba na základe jeho náčrtu v *Système logiky*. Aj Loizides venuje pozornosť spomínanej koncepcii v rámci celku Millovej utilitaristickej etiky, neskúma ju izolovane, t. j. nie iba v rámci prvého stručného náčrtu prezentovaného v *Système logiky* (Loizides 2014, 315-316).

Uvedenú interpretáciu možno podporiť aj vyjadrením Dalea E. Millera, ktorý dospel k záveru, že dôležitým predpokladom podpory šťastia, ktoré je spojené s umením života,

je existencia určitých pocitov alebo emócií, ba skôr dispozícií na to, čo by mohlo viesť k dosiahnutiu maximálneho úžitku spojeného s kultiváciou ľudí vo všeobecnosti (Miller 2011, 103). Na to, aby ľudia dokázali efektívne konať v súlade s požiadavkami umenia života, potrebujú nielen určité intelektuálne a kognitívne, ale aj emocionálne predpoklady. Určite je to nový prvok, ktorý obohacuje vysoko racionalistický prístup k životu a chápaniu šťastia v živote, pretože ho dopĺňa o emocionálny rozmer. Možno v tom vidieť výraz Millovej osobnej skúsenosti, pretože pod vplyvom prísne intelektuálnej výchovy svojho otca prežil v mladosti vážnu duševnú krízu, ktorá ho priviedla k poznaniu významu emócií v živote človeka. Zistil, akú významnú úlohu v živote človeka zohráva láska, hudba, krása, príroda atď. Preto aj jeho chápanie umenia života je v určitom zmysle návratom, hoci, ako sa ukazuje, nie úplným, k antickej tradícii triády v podobe prepojenia dobra, pravdy a krásy, čo v jeho prípade znamená prepojenie morálky, prospešnosti, resp. užitočnosti a estetiky.

Ak si kladieme otázku, kde je priestor na emócie, tak na jednej strane by sme emócie mohli spájať s krásou. Nie je to však celkom adekvátne, lebo vtedy nedochádza k úplnému prelínaniu estetického a emocionálneho. Šťastie je vhodnejšou platformou emócií alebo pocitov, ktoré Mill mohol spájať s umením života. Aj v súvislosti s morálkou, prospešnosťou, resp. užitočnosťou i estetikou, ktoré by sme mohli, hoci nie úplne presne, identifikovať s dobrom, múdrosťou a krásou, by sa dalo uvažovať o tom, že práve šťastie je ich výsledkom, prípadne sa spája s ich realizáciou a dosahovaním. Možno v tom vidieť veľký posun práve v súvislosti s Millovou koncepciou utilitarizmu v porovnaní s Benthamom, ale aj s inými koncepciami (Gluchman 2000, 5-20).

V *Autobiografii* Mill napísal: „Kultivácia pocitov sa stala jedným z kardinálnych bodov môjho etického a filozofického kréda“ (Mill 1989, 118). Ďalej v rámci úvahy o manželstve konštatoval, že láska je niečo, čo môže pozitívne ovplyvňovať život ľudí a dokáže im priniesť viac šťastia, ako keď poslúchajú nejaké morálne princípy alebo maximy (Mill 1970, 69). Možno teda tvrdiť, že jeho cieľom nebola iba kultivácia rozumu, intelektu, ducha, ale aj pocitov a emócií, ktoré robia život človeka a ľudstva krajším, bohatším a zmysluplnejším. V tom vidno veľký rozdiel medzi Millovým a Benthamovým prístupom k chápaniu života, k potrebe jeho zdokonaľovania a kultivácie, lebo význam a hodnotu lásky v živote človeka dokonca povýšil nad úlohu morálnych noriem a príkazov. Zatiaľ čo morálne príkazy môžu riadiť, usmerňovať alebo aj kultivovať naše správanie a konanie, ešte to neznamena, že nás robia aj šťastnými, avšak láska má potenciál robiť nás lepšími, kultivovať naše správanie a konanie; okrem toho nás však môže robiť aj šťastnými. Potenciál lásky je, pokiaľ ide o kultiváciu človeka, podľa Milla ešte významnejší než v prípade samotných morálnych noriem, ktoré môžu na nás účinkovať ako externý faktor ovplyvňujúci a regulujúci naše správanie a konanie, zatiaľ čo láska je výlučne vnútorný zdroj kultivácie, starostlivosti o seba, resp. umenia života. Podľa Nicholasa Capaldiho Millova láska k Harriet Taylorovej zasiahla celú jeho bytosť a pozitívne ovplyvňovala zvyšok jeho života vrátane toho, že mu v mladosti pomohla prekonať duševnú krízu (Capaldi 2004, 111-112, 132).

Millov koncept starostlivosti o seba a iných. Po prvotnom náčrte koncepcie ume-
nia života nastala u Milla určitá časová pauza v rozpracovávaní uvedených myšlienok,
trvajúca až do prelomu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov 19. storočia, keď sa opätovne
vrátil k tejto téme a rozvinul ju do ucelenejšej koncepcie liberálneho chápania jednotlivca
založeného na starostlivosti o seba ako praxi slobody, ale zároveň aj s jasným formulova-
ním povinnosti starostlivosti o iných, a to predovšetkým v prácach *O slobode* a *Uti-
litarizmus*. Na rozdiel od prvotného náčrtu v uvedených prácach jasne formuloval svoju
predstavu o spôsobe realizácie slobody a starostlivosti o seba vrátane povinnosti vo vzťa-
hu iným, resp. starostlivosti o iných. „Užitočnosť považujem za základnú požiadavku
celej etiky, no musí to byť užitočnosť v najširšom zmysle, zakladajúca sa na trvalom bla-
hu človeka ako vývojaschopnej bytosti. Tvrdím, že toto blaho splnomocňuje podriaďť
individuálnu spontánnosť vonkajšej kontrole len v prípade tých činov každého jednotlivca,
ktoré sa dotýkajú blaha iných ľudí. Ak niekto robí niečo, čo ubližuje iným, je to *prima
facie* dôvod na to, aby bol podľa zákona potrestaný, alebo – ak to nie je celkom dobre
možné – aby sa ním všeobecne opovrhovalo“ (Mill 1995, 16-17).

Mill podobne na iných miestach svojej práce píše, že sa treba usilovať, aby nezištná
snaha napomáhať dobro iných vzrastala a nevytrácala sa. Ľudia sú povinní pomáhať si
navzájom v rozlišovaní dobra a zla, v podporovaní pri voľbe prvého a pri vyhýbaní sa
druhému. Mali by sa vždy podnecovať k zdokonaľovaniu vyšších schopností a viac zamerať
svoje city a ciele na múdre a povznášajúce, nie blúznivé či degradujúce objekty a úvahy.
Nikto však nemôže hovoriť inému dospelému jednotlivcovi, že nemôže prežiť svoj život
tak, ako si zvolí. Každý je najviac zainteresovaný na vlastnom blahu. Osobná oblasť ľud-
ského života predstavuje vlastné pole pôsobnosti individuality. Treba, aby sa v správaní
ľudí dodržiavali všeobecné pravidlá, pretože potom každý vie, čo možno očakávať od
iných (Mill 1995, 71).

Podobne aj v práci *Utilitarizmus* Mill píše: „Nie iba celkové posilnenie sociálnych pút
a zdravý rozvoj spoločnosti dáva každému jednotlivcovi silnejší osobný záujem v prak-
tickom úsilí o blaho ostatných. Tiež ho to vedie k tomu, aby stále viac identifikoval svoje
pocity s ich dobrom alebo aspoň s väčším stupňom praktického uvažovania o tom [o do-
bre – V. G.]. Prichádza akoby inštinktívne k tomu, aby si bol vedomý sám seba ako bytos-
ti, ktorá *samozrejme* prejavuje úctu iným. Dobro iných sa stáva pre neho vecou, ktorej
prirodzene a nevyhnutne venuje pozornosť, podobne ako akýmkoľvek fyzickým pod-
mienkam našej existencie. Teraz bez ohľadu na množstvo tohto pocitu, ktorý osoba má,
najsilnejšími motívmi záujmu a citu je presvedčaný, aby to dokázal a s najväčšou svojou
silou povzbudzoval to u iných“ (Mill 2000, 107).

Jonathan Riley tvrdí, že Millova koncepcia oddeľuje individuálnu sféru týkajúcu sa
jednotlivca od sociálnej sféry zahrnujúcej iných. Jednotlivec má morálne i zákonné právo
konať tak, ako si želá, pretože konanie zohľadňujúce seba samého nespôsobuje škodu ani
prospech iným. Avšak pokiaľ ide o sociálnu sféru, jednotlivec nemá absolútnu slobodu,
pretože jeho sociálne správanie sa dotýka iných a môže ich vážne poškodiť, ak chýba ich
súhlas (Riley 2011, 138). K podobnému záveru dospel aj David O. Brink, podľa ktorého
prospešnosť, resp. užitočnosť sa vzťahuje na vlastné šťastie subjektu vrátane podpory

tohto cieľa, no morálka je nestranné zameraná na šťastie všetkých – a to je aj jej cieľom (Brink 2013, 125).

Na druhej strane však Mill zároveň upozorňuje, že vážnym problémom jednotlivca môže byť situácia, keď „ľudia, ktorí sú celkom šťastní v ich vonkajšom osude, nenachádzajú v živote dostatočnú radosť urobiť ho hodnotným, vo všeobecnosti je príčinou to, že sa nestarajú o nikoho iného, iba sami o seba... Okrem sebeckosti hlavnou príčinou, ktorá robí život neuspokojivým je nedostatok duchovnej kultivácie. Kultivovaná myseľ, nemám tu na mysli filozofa, ale akúkoľvek myseľ, pre ktorú pramene poznania boli otvorené a ktorá bola vzdelaná v nejakej prijateľnej miere a rozvíja svoje schopnosti, nachádza zdroje nevyčerpatelného záujmu vo všetkom, čo ju obkolesuje, v predmetoch prírody, výkonoch umenia, imaginácii poézie, udalostiach dejín, minulých a prítomných spôsoboch [existencie – V. G.] ľudstva a jeho nádejach v budúcnosť“ (Mill 2000, 88-89).

V kontexte antickej myšlienky starostlivosti o seba možno považovať Millovu prácu *Utilitarizmus* a *O slobode* za príklad uvažovania o seba a iných v širšom sociálnom a politickom kontexte. Na jednej strane sa do popredia dostala myšlienka vlastného blaha, ktoré je zároveň determinované tým, že úsilie o jeho dosiahnutie nesmie negatívne ovplyvňovať uskutočnenie blaha iných. Možno teda konštatovať podobne, ako svojho času tvrdil Spinoza, že najužitočnejším pre človeka je iný človek (Spinoza 1986, 292). No do akej miery to korešponduje s antickou ideou starostlivosti o seba sprostredkovanou Foucaultom, ktorá starostlivosť o iných robí dôsledkom starostlivosti o seba, zatiaľ čo Millova idea v určitom zmysle podriaďuje, resp. limituje starostlivosť o seba záujmami iných? Na prvý pohľad sa zdá, že Spinoza a Foucault majú bližšie k antickej tradícii, čo je aj pravda. Avšak zastávam názor, že ani Mill sa príliš neodklonil od antickej chápania starostlivosti o seba, pretože dal možnosti jej dosiahnutia do súvisu s možnosťami uskutočnenia blaha iných.

„Jediná sloboda, hodná svojho mena, je sloboda hľadať vlastné dobro vlastnou cestou, pokiaľ sa nesnažíme ostatných obmedzovať v tom istom alebo klásť prekážky ich úsiliu. Každý je najlepším ochrancom svojho zdravia – či už telesného, alebo duševného i duchovného. Ľudia získajú viac, ak umožnia každému žiť tak, ako sa mu to páči, než keď budú každého nútiť, aby žil tak, ako sa to páči im“ (Mill 1995, 18). Prostredníctvom myšlienky slobody možno hľadať podobnosti medzi Foucaultovým a Millovým prístupom k téme starostlivosti o seba, prípadne vlastného blaha. Obidvaja prezentovali názor, podľa ktorého možnosť jednotlivca dosahovať blaho, šťastie, zmysel života atď. je praktickým príkladom slobody; bez slobody nie je možné realizovať myšlienky skutočne autentického života človeka, uskutočňovania jeho zámerov v praktickom živote, v jeho správaní a konaní.

No okrem zhody v ontologických, sociálnych, politických a kultúrnych predpokladoch uskutočňovania starostlivosti o seba alebo dosahovania vlastného blaha existuje medzi nimi aj rozdiel spočívajúci v prístupe k obmedzeniam slobody. Foucault v súvislosti so slobodou ako predpokladom realizácie starostlivosti o seba nekladie slobode nijaké priame limity, zatiaľ čo Mill jednoznačne determinuje možnosti slobody záujmom o dosiahnutie blaha iných. Rozdiel je daný tým, že Foucault v duchu antickej tradície predpokladá, že sebauvedomenie je znakom určitej intelektuálnej, kognitívnej a mravnej

zrelosti, ktorá sa má pretaviť do podoby solidárneho, resp. chápaného vzťahu k iným, teda do starostlivosti o iných, do vzťahu, ktorý by im bránil v zneužívaní vlastnej slobody na úkor iných. Mill na rozdiel od Foucaulta neprejavuje takú mieru veľkorysosti, „falošného“ liberalizmu a formuluje jasné limity tejto slobody v podobe zákonov, pravidiel, alebo prinajmenšom rovnako oprávnených záujmov iných o uskutočňovanie ich vlastného blaha. Zatiaľ čo antická idea slobody a starostlivosti o seba, z ktorej vychádza Foucault, sa zakladala na vedomom a dobrovoľnom podriadení, prípadne limitovaní vlastných záujmov potrebám *polis* (v klasickej dobe, ktorej Foucault venoval pozornosť), Mill si lepšie uvedomoval realitu Anglicka 19. storočia a nevyhnutnosť istej právnej alebo spoločenskej regulácie možnosti uskutočňovania vlastného blaha, ako poistky brániacej možnému zneužitiu zo strany sebeckých jednotlivcov alebo skupín.

„... ak sa umlčiava prejavovanie názorov, vlastné zlo spočíva v tom, že sa tým ľudstvo okráda – budúce generácie práve tak ako súčasné, a ešte väčšmi tí, ktorí nesúhlasia, než tí, ktorí súhlasia. Ak je názor správny, ľudia sa okrádajú o možnosť napraviť chybu pravdou; ak je nesprávny – a to je nemenej dôležité –, strácajú jasné chápanie a lepšie uvedomenie si pravdy, ktorá sa rodí v konfrontácii s omylom“ (Mill 1995, 22). Myšlienka slobody prejavu je klasickej tézou liberalizmu, avšak problematická je jej miera a forma. Otázne je to, či v mene slobody prejavu možno neobmedzene šíriť napríklad nenávisť, zlobu, rasizmus, xenofóbiu, homofóbiu atď. Mill sám naráža na vlastné obmedzenie dané tým, že uskutočňovanie vlastného blaha limituje blahom iných. A práve to by malo byť podstatným limitom akejkoľvek slobody prejavu. Alebo sa limity slobody majú týkať iba reálneho správania a konania, a nie verbálnych prejavov?

Ak by limity nemali platiť aj pre verbálne vyjadrenia, bolo by to dosť problematické, pretože komunikáciu, verbálny diskurz nemožno izolovať od správania a konania osôb. Neobmedzenú slobodu môžeme mať iba ak ide o slobodu myslenia, ale určite musíme slobodu limitovať v prípade určitých verbálnych prejavov, ďalej v prípade niektorých druhov správania a konania. V prípade slobody prejavu, správania a konania možno aplikovať tieto limity vyplývajúce z uskutočňovania predstáv o vlastnom blahu, ak je to v záujme humánosti, ľudskej dôstojnosti a morálneho práva človeka na život, prípadne aj slobody, ako to formuloval John Rawls (Rawls 1995, 136-138). Znamená to, že ak zo strany iných mravných subjektov ide o prejavy, správanie a konanie porušujúce práva a možnosti dosahovania blaha tretej strany, tak možno aj vo vlastných prejavoch, v správaní a konaní zaujať postoje, ktoré budú minimálne odmietnutím takýchto vyjadrení, správania a konania, prípadne aj spôsobom zabráňujúcim uskutočneniu uvedeného správania a konania (Kalajtzidis, 2013, 161-170).

Diskusia má podľa Milla slúžiť tomu, aby sa človek mohol poučiť z chýb, bol schopný ich korigovať na základe diskusie a skúsenosti. Treba načúvať všetkým, ktorí by mohli byť proti nemu, a vyjasniť si, v čom spočíva falošnosť ich tvrdení. Nikto nenadobudol múdrosť inak a ľudská myseľ ani nedokáže zmúdrieť iným spôsobom. Musíme si urobiť trvalý návyk korigovať vlastné názory a dopĺňať ich porovnávaním s názormi iných. Ak si človek uvedomuje, čo všetko možno namietat proti nemu, a sám bude pátrať po námietkach namiesto toho, aby sa im vyhýbal, tak bude mať právo považovať svoj úsudok za

lepši než úsudok kohokoľvek, kto neprešiel podobnou cestou (Mill 1995, 25). Naše najlepšie zdôvodnené názory nemajú lepšiu záruku, na ktorej by sa mohli zakladať, než je trvalá výzva adresovaná svetu, aby preveroval, či sú dobre podložené. Potom môžeme len konštatovať, že sme dospeli k pravde, ktorá zodpovedá súčasným možnostiam. Uvažovať o nespochybniteľnosti nejakého princípu v rámci slobodnej diskusie znamená domáhať sa toho, aby sme my rozhodovali o tom, o čom možno, alebo nemožno pochybovať (Mill 1995, 25-26). Capaldi tvrdí, že Mill sa držal tohto kréda celý svoj život (Capaldi 2004, 9). V tomto Millovom tvrdení nachádzam zárodok Popperovho princípu fallibilizmu, ale aj ozveny Descartovho princípu pochybovania, teda spochybňovania vlastných tvrdení a záverov, ich overovania v konštruktívnej diskusii a polemikách. Ide o veľmi dôležitý prvok techniky starostlivosti o seba, a v konečnom dôsledku aj Millovoho konceptu umenia života.

Mill pripomína, že ľudia nie sú neomylní, ich pravdy sú len polopravdami, takže rozmanitosť nie je nijaké zlo, lež dobro, a to možno vzťahovať tak na myslenie, ako aj na konanie (Mill 1995, 53). Dôležité je uvedomovať si svoju omylnosť a nedokonalosť, lebo už uvedomenie si tohto faktu je príznakom toho, že máme záujem rásť, zdokonaľovať sa, teda že prejavujeme starostlivosť o seba a svoj rozvoj. Starostlivosť o seba v skutočnosti musí byť neustálym pochybovaním a hľadaním ciest, ako robiť veci lepšie, ako lepšie žiť. Rovnako sa to musí vzťahovať na myslenie ako na konanie. Starostlivosť o seba, snaha o zdokonaľovanie nemôžu existovať bez pochybovania, bez snahy o hľadanie lepších spôsobov riadenia vlastného života, ako aj života komunity, národa, krajiny a ľudstva. Rásť, zdokonaľovať a rozvíjať sa možno iba tak, že sme konfrontovaní s inými názormi, spôsobmi života, rozdielnymi prístupmi týkajúcimi sa uvažovania, rozhodovania, správania a konania. Rôznorodosť, rozdielnosť, diferencie podnecujú ďalší rozvoj, rast a zdokonaľovanie, uniformita umŕtvuje, brzdí tvorivé sily a schopnosti človeka, komunity, ale aj národa a krajiny (Gordon 1997, 235-250).

Ľudia by mali byť v mladosti podľa Milla vychovávaní tak, aby si osvojili dosiahnuté výsledky ľudskej skúsenosti. Výsadou a prirodzeným stavom človeka je však to, že po nadobudnutí zrelosti svojich schopností bude využívať a interpretovať ľudskú skúsenosť podľa seba. Je na ňom, aby zistil, ktorú časť získanej ľudskej skúsenosti môže vhodne využiť vzhľadom na svoju situáciu a povahu. Avšak treba si tiež uvedomiť, že skúsenosť iných môže byť veľmi obmedzená a nemusí byť správne interpretovaná. Aj keby interpretácia bola správna, nemusí vyhovovať všetkým rovnako. Zvyky sa hodia za bežných okolností a pre obyčajné povahy ľudí. Musíme tiež pripomenúť, že keď sa človek stále podriaďuje zvykom, neutvára a nerozvíja v sebe nijaké nové vlastnosti (Mill 1995, 54). Zvyky a tradície vytvárajú sociálny kontext nášho individuálneho uvažovania, rozhodovania, správania a konania, čo znamená, že konformita je východiskom našej sociálnej existencie. Avšak na to, aby sa jednotlivec, ale aj komunita, národ, krajina a ľudstvo ďalej rozvíjali a rástli, nevyhnutne treba prekračovať rámce dané zvykmi a tradíciou. Napriek tomu, že sú veľmi užitočné pre našu existenciu, keďže znamenajú stabilitu a kontinuitu, v konečnom dôsledku sú obmedzujúce, vedú k stagnácii a zaostávaniu. Preto zvyky a tradície treba rešpektovať, keďže sú do značnej miery zhmotnenou sociálnou, kultúrnou a morálnou skúsenosťou ľudstva, avšak nemožno z nich urobiť kritérium hodnotenia vý-

voja jednotlivca, komunity atď. ani nemôžu byť víziou budúcnosti. Uvedené Millovo slová možno považovať za ďalší príklad metódy starostlivosti o seba. Zaujímavé v tejto súvislosti je okrem iného aj to, že Millovi nejde priamo alebo výlučne o morálne zdokonaľovanie; jeho snaha je zameraná oveľa širšie, na rast a rozvoj jednotlivca, jeho schopností uvažovania, rozhodovania a konania (Loizides 2014, 317).

Mill postavil do popredia zodpovednosť jednotlivca za seba samého, za svoj život, za to, čo sa s ním stane, čo dosiahne. Nevidel zmysel života v napodobňovaní osvedčených vzorov správania, hoci ani tie úplne nevylučoval ani neodmietal, avšak nepovažoval ich v skutočnosti za hodné toho, aby sa na ich základe dalo hovoriť o ľudskom živote, ktorý by bol hodný ľudskej bytosti (Mill 1995, 55-56). Aktivita, predovšetkým intelektuálna, má byť integrálnou súčasťou zmysluplného a produktívneho života. Človek má svoj život tvoriť, aby to bol jeho život, ktorý je hodný jeho intelektuálnych a kognitívnych schopností. Avšak hodnota ľudského života nespočíva iba v jeho intelektuálnej a kognitívnej rovine alebo v jeho schopnostiach, ale aj v jeho konaní, resp. schopnosti realizovať svoje zámery. Ide o príklad intelektuálne, kognitívne, ale aj prakticky činného ľudského jedinca uskutočňujúceho aktívny, produktívny a naplňajúci život hodný človeka (Ikuta 2015, 697-724). Intelektuálna, kognitívna a praktická aktivita rozvíjajú schopnosti človeka, kultivujú jeho potenciál rastúci s náročnosťou úloh a cieľov, ktoré si kladie.

Millov intelektuálne, kognitívne a prakticky aktívny človek je prototypom reflexívneho mravného subjektu (Gluchman 1997, 32-94; Gluchman 1998, 523-537), ktorý je príkladom starostlivosti o seba, nie však o svoje egoistické alebo sebecké záujmy, ale primárne o svoj vlastný intelektuálny, kognitívny, ale aj praktický rozvoj a kultiváciu, posúvajúce človeka vpred, robiace z neho bytosť schopnú dosahovať nové, vyššie ciele a prekonávať samu seba (Capaldi 2014, 70, 134, 286, 292 atď.). Cieľom nie je iba sokratovské poznanie seba samého; je to iba východisko, pretože ide najmä o ďalší rozvoj a sebazdokonaľovanie jednotlivca, resp. prekonávanie samého seba. Iba veľké ciele môžu dostatočne motivovať človeka, aby sa snažil prekonať sám seba, aby zaktivizoval všetky svoje intelektuálne a kognitívne schopnosti i praktické zručnosti umožňujúce dosiahnuť vytýčený cieľ, splniť úlohu. V tom spočíva podstata antickej i foucaultovskej starostlivosti o seba, Millovoho umenia života alebo Frommovho sebarozvoja, sebaпродукcie, resp. sebatvorby a sebakultivácie (Fromm 1967, 105, 126-127, 144, 150, 164, 168; Fromm 2001, 99). A v tom spočíva aj podstata etiky rozvoja, prípadne etického rozvoja reflexívneho typu mravného subjektu alebo Sloterdijkovej etickej diferencie, resp. etickej formy života (Sisáková 2014, 859-868; Sloterdijk 2013).

Podľa Milla o osobnosti s vlastnými, autentickými názormi sa hovorí, že má charakter. V opačnom prípade sa tvrdí, že charakter nemá – tak, ako ho nemá ani parný stroj. Ak sú navyše tieto jeho túžby silné a sú pod spoľahlivou kontrolou vôle, tak konštatujeme, že ide o energický charakter (Mill 1995, 57). Môžeme polemizovať o tom, či sa túžby dajú identifikovať s charakterom; skôr by som ich identifikoval s cieľom, prípadne víziou, ktoré motivujú jednotlivca k individuálnemu rastu, rozvoju a zdokonaľovaniu svojich síl a schopností. Rovnako by sa dali tieto silné a autentické túžby spájať práve s reflexívnym typom mravného subjektu, čo aj v nadväznosti na Milla možno ešte doplniť o silnú vôľu

a jej schopnosť kontrolovať tieto túžby. Tu vzniká dokonca určitá afinita medzi Millom a Spinozom, ktorý schopnosť rozumom kontrolovať alebo ovládať vášne či túžby považoval za najvyšší prejav slobody (Spinoza 1986, 315-316). V každom prípade však významnou črtou Milloвого jednotlivca bola snaha o rast, zdokonaľovanie a rozvoj založená na autentických túžbach, resp. cieľoch podporených silnou vôľou, čo ústilo do konania. Starostlivosť o seba, o vlastný rast a zdokonaľovanie možno nazvať aj etikou individuálneho rozvoja, ktorá nachádza pokračovanie v súčasnosti napríklad u Marthy Nussbaumovej v jej dôraze na vzdelanie ako metódu intelektuálnej a kognitívnej kultivácie a rozvoja človeka (Nussbaum 2011).

Avšak Mill zároveň veľmi dôrazne pripomína, že „ľudské bytosti sa pre nás nestanú vznešeným a krásnym objektom tým, že upadne do uniformity všetko, čo je v nich individuálne, ale len kultiváciou a zhodnocovaním individuálneho v hraniciach stanovených zákonom, právom a dobrom druhých ľudí. Tak, ako dielo nesie v sebe pečať svojho tvorca, aj ľudský život sa stáva bohatším, rozmanitejším a duchovnejším, naplňujúcim bohatším obsahom vysoké ideály a povznášajúce city, životom posilňujúcim zväzky, ktoré pútajú každého jednotlivca k ľudskému rodu, čím sa nesmierne zvyšuje aj hodnota tohto rodu. V závislosti od miery rozvoja vlastnej individuality sa každý človek stáva hodnotnejším vo vlastných očiach, a aj preto schopnejším byť vyššou hodnotou i pre iných. Jeho existencia sa naplňa bohatším obsahom a tam, kde je bohatší život v častiach, z ktorých sa skladá, bude bohatším aj v celku“ (Mill 1995, 59). Mill evidentne sformuloval jasný cieľ celého snaženia smerujúceho k individuálnemu morálnemu a etickému rozvoju, ktorým je príspevok k rozvoju spoločného blaha.

Na rozdiel od iných autorov zaoberajúcich sa myšlienkou starostlivosti o seba samého alebo umením života Mill formuluje aj limity individuálneho rozvoja, ktoré sú dané zákonmi a pravidlami slúžiacimi na prospech všetkých. Aj preto možno konštatovať, že Millova koncepcia určite nesie znaky utilitarizmu pravidla, pretože jeho predstavy individuálneho rozvoja nie sú neobmedzené, ale majú svoje rámce, ktoré sú dané záujmami a potrebami spoločnosti, v konečnom dôsledku spoločným dobrom. Rozvoj intelektuálnych, kognitívnych schopností a praktických zručností má podľa Milla svoje opodstatnenie práve v tom, že robí život človeka krajším, bohatším, rôznorodejším. Za veľmi dôležitý faktor viažuci sa na individuálny rozvoj však Mill považuje jeho sociálny rozmer, teda dôsledky vyplývajúce pre život spoločnosti.

„... odlišné osobnosti potrebujú pre svoj duchovný rozvoj aj odlišné podmienky; nemôžu žiť zdravo v rovnakej morálnej atmosfére a klíme práve tak, ako rozličné rastliny nemôžu žiť v tej istej fyzikálnej atmosfére a klíme. Tie isté veci, ktoré niekomu napomáhajú utvárať jeho lepšie ‚ja‘, sú pre iného prekážkami. Jeden a ten istý spôsob života je pre jedného zdravým vyžitím sa, udržiavajúcim všetky jeho schopnosti konať i užívať v najlepšej kondícii, kým pre druhého je ťaživým bremenom, rozptyľujúcim alebo potláčajúcim celý jeho vnútorný život“ (Mill 1995, 63). Takmer identickú myšlienku vyslovil o vyše sto rokov neskôr aj Foucault: Nemožno žiadať univerzalitu hodnotových alebo morálnych modelov, ktoré by mali platiť pre všetkých (Foucault 2000, 130, 184-185). Z toho vyplýva požiadavka prinajmenšom etického a morálneho pluralizmu, ak nie rovno relativizmu.

Uvedená Millova myšlienka v plnej miere korešponduje s liberálnou ideou slobodného individuálneho rozvoja jednotlivca, ktorá môže mať a mala rozličné podoby aj v 19. storočí.

Záver. Na záver možno konštatovať, že dôraz, aký Mill položil na sebakultiváciu a mravné sebazdokonaľovanie jednotlivca ako predpoklady sebarealizácie človeka a ľudstva vôbec, je jedným z najväčších prínosov jeho koncepcie, ktorý zatieni aj jej hedonistické aspekty. Ide o filozofiu života, ktorá je návodom, ako žiť intelektuálne a emocionálne bohatší a plnší život práve na základe využitia svojich možností a schopností. Týka sa spôsobu života, ktorý nie je komplexný, ale určite je produktívny vzhľadom na pomery, z ktorých Mill vychádzal pri svojom uvažovaní. Určitú analógiu môžeme nájsť s filozofiami života, ktoré reprezentovali napríklad rímski stoici alebo v novoveku Baruch B. Spinoza, Jean Jacques Rousseau, Arthur Schopenhauer a mnohí ďalší. Ak Foucault uvažuje o rozličných koncepciách etiky starostlivosti o seba, tak Millovu koncepciu umenia života v jej širokom chápaní možno považovať za jeden veľmi zaujímavý a úspešný príklad etiky starostlivosti o seba samého (vrátane jej rozličných metód) v Anglicku 19. storočia, ktorá v určitých podobách pretrvala až do súčasnosti. Mill obohatil pôvodnú Benthamovu podobu utilitarizmu o hodnoty, ktoré prekročili východiskový rámec Benthamovho utilitarizmu. V plnej miere sa možno stotožniť s názorom Briana A. Andersona, ktorý uviedol, že Mill humanizoval utilitarizmus (Anderson 1993, 210-211; Gluchman 1999, 41-51). Podobne možno akceptovať stanovisko, že ide o príklad humanistického uskutočnenia princípu individualizmu, keďže u Milla nachádzame „...uznanie hodnoty každého jednotlivého človeka ako hodnoty najvyššej“ (Višňovský 2005, 37).

Literatúra

- ANDERSON, B. A. (1993): Mill on Bentham: From Ideology to Humanised Utilitarianism. In: B. Parekh (ed.): *Jeremy Bentham: Critical Assessments, vol. I. (Life, Influence and Perspectives on his Thought)*. London & New York: Routledge, 209-222.
- BRINK, D. O. (2013): *Mill's Progressive Principles*. Oxford: Clarendon Press.
- CAPALDI, N. (2004): *John Stuart Mill: Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EGGLESTON, B., MILLER, D. E., WEINSTEIN, D. (2011): Introduction. In: B. Eggleston, D. E. Miller, D. Weinstein (eds.): *John Stuart Mill and the Art of Life*. Oxford: Oxford University Press, 3-18.
- FOUCAULT, M. (2000): *Moc, subjekt a sexualita: články a rozhovory*. Bratislava: Kalligram.
- FROMM, E. (1967): *Člověk a psychoanalýza*; prekl. I. Petřínová & M. Hubscherová. Praha: Aurora.
- FROMM, E. (2001): *Mít nebo být?*; prekl. J. Lusk. Praha: Aurora.
- GLUCHMAN, V. (1997): *Človek a morálka*. Brno: Doplněk.
- GLUCHMAN, V. (1999): *Etika sociálnych dôsledkov v kontextoch jej kritiky*. Prešov: LIM.
- GLUCHMAN, V. (1998): Typologizácia morálky a mravných subjektov v etike sociálnych dôsledkov. *Filozofia*, 53 (8), 523-537.
- GLUCHMAN, V. (2000): Utilitarizmus Johna Stuarta Milla. In: J. S. Mill: *Bentham. Utilitarizmus*, prekl. M. Gluchmanová & V. Gluchman. Prešov: LIM, 5-20.
- GORDON, J. (1997): John Stuart Mill and the "Marketplace of Ideas". *Social Theory & Practice*, 23 (2), 235-250.
- IKUTA, J. C. (2015): Mill as ambivalent democrat: The corruption and cultivation of human flourishing in democratic society and politics. *Philosophy and Social Criticism*, 41 (7), 697-724.

- KALAJTZIDIS, J. (2013): Ethics of Social Consequences as a Contemporary Consequentialist Ethical Theory. *Ethics & Bioethics (in Central Europe)*, 3 (3-4), 159-171.
- LOIZIDES, A. (2014): Mill on Happiness: A question of method. *British Journal for the History of Philosophy*, 22 (2), 302-321.
- MARTIN, R. (2011): Mill's Rule Utilitarianism in Context. In: B. Eggleston, D. E. Miller, D. Weinstein (eds.): *John Stuart Mill and the Art of Life*. Oxford: Oxford University Press, 21-43.
- MILL, J. S. (1989): *Autobiography*. London: Penguin.
- MILL, J. S. (1974): *Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 8, ed. J. M. Robson. Toronto & London: University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul.
- MILL, J. S. (1970): On Marriage and Divorce. In: J. S. Mill, H. Taylor Mill: *Essays on Sexual Equality*. Chicago: The University of Chicago Press, 67-84.
- MILL, J. S. (1995): *O slobode*; prekl. E. Višňovský. Bratislava: Iris.
- MILL, J. S. (2000): *Bentham. Utilitarizmus*; prekl. M. Gluchmanová & V. Gluchman. Prešov: LIM.
- MILLER, D. E. (2011): Mill, Rule Utilitarianism, and the Incoherence Objection. In: B. Eggleston, D. E. Miller, D. Weinstein (eds.): *John Stuart Mill and the Art of Life*. Oxford: Oxford University Press, 94-116.
- NUSSBAUM, M. (2011): *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA & London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- RAWLS, J. (1995): *Teorie spravdnosti*; prekl. K. Berka. Praha: Victoria Publishing.
- RILEY, J. (2011): Optimal Moral Rules and Supererogatory Acts. In: B. Eggleston, D. E. Miller, D. Weinstein (eds.): *John Stuart Mill and the Art of Life*. Oxford: Oxford University Press, 119-145.
- SISÁKOVÁ, O. (2014): „Musíš menit' svoj život!“ – k novej antropológii Petra Sloterdijka. *Filozofia*, 69 (10), 859-868.
- SLOTERDIJK, P. (2013): *You must change your life: On anthropotechnics*; transl. by W. Hoban. Cambridge: Polity Press.
- SPINOZA, B. (1986): *Etika*; prekl. J. Špaňár. Bratislava: Pravda.
- TURNER, P. N. (2015): Punishment and Discretion in Mill's *Utilitarianism*. *Utilitas*, 27 (2), 165-178.
- URBINATI, N. (2011): An Alternative Modernity: Mill on Capitalism and the Quality of Life. In: B. Eggleston, D. E. Miller, D. Weinstein (eds.): *John Stuart Mill and the Art of Life*. Oxford: Oxford University Press, 236-263.
- VIŠŇOVSKÝ, E. (2005): John Stuart Mill – naturalista, utilitarista a liberál. In: J. S. Mill: *Logika liberalizmu*; ed. a prekl. E. Višňovský. Bratislava: Kalligram, 11-42.
- WEINSTEIN, D. (2011): Interpreting Mill. In: B. Eggleston – D. E. Miller – D. Weinstein (eds.): *John Stuart Mill and the Art of Life*. Oxford: Oxford University Press, 44-70.

Príspevok je výstupom riešenia projektu APVV-0164-12 *Starosť o seba: Antické problematizácie života a súčasné myslenie*.

Vasil Gluchman
 Inštitút etiky a bioetiky FF PU v Prešove
 17. novembra 1
 080 78 Prešov
 Slovenská republika
 e-mail: gluchman@unipo.sk